

קרדום לחפור בו

ארכאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל

עורכים
מיכאל פייגה
צבי שילוני

מכון בן-גוריון
לחקר ישראל והציונות • קריית שדה-בוקר
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

מבוא

קרדום לחפור בו: ארכאולוגיה ולאומיות בארץ ישראל

מיכאל פייגה

הארכאולוגיה, בדימויה הרווח, היא חפירה בעומק האדמה, שמטרתה לחשוף את סודות העבר. גם מערכות האמונה הגדולות, הדת והלאומיות מתיימרות להתבונן מבעד לפני השטח, מעבר לחיי היום-יום הנתפסים כרדודים, ולגלות שורשים, במקרה זה את הלוו המאחד את הקיבוצים האנושיים שהם מייצגים. הארכאולוגים הישראלים מחפשים לא רק חרסים במעמקי האדמה – טען עמוס אילון כשעמד לראשונה על מעמדה של הארכאולוגיה בקרב הציבור הישראלי – הם מחפשים גם שורשים וזהות.¹ הארכאולוגיה, יותר מתחומי דעת אחרים, הסעירה את הדמיון של תומכי התנועה הציונית, שכן התקשרה הדווקא למפעל ששאפו להקים. האפשרות לגעת בשרידים פיזיים שהותירו אחריהם גיבורי העבר היהודי בארץ התנ"ך הציתה את דמיונם של אלה שראו עצמם כממשיכיהם. כאשר תיאר הארכאולוג אליעזר סוקניק את חפירות בית אלפא, שנים לאחר האירועים, הוא כתב:

פתאום שבו וראו אנשים דברים שלא היו עד אז ממשיים. הייתה פתאום הרגשה כי אותה כבדת ארץ שבגללה סכלו כל כך הרבה אינה סתם חלקת אדמה אלא כבדת ארץ שאבותיהם ואבות אבותיהם גרו בה לפני 1,500-2,000 שנה, כל עבודתם הוארה באור אחר לגמרי. נתגלתה להם היסטוריה, והם ראוה בעיניהם ממש.²

את הדברים האלה הפנה סוקניק אל החלוצים החילונים של הקיבוץ הצעיר בית אלפא, לאחר שנתגלה בית כנסת עתיק ופסיפס במרכזו, שניכרת בו השפעה עמוקה של התרבות ההלניסטית הדומיננטית. קשה לדמיין תרבויות רחוקות יותר

1. ע' איילון, הישראלים, בני ברק 1981, עמ' 283.

2. מצוטט בתוך: א' קמפינסקי, 'השפעת הארכאולוגיה על החברה והתרבות הישראלית', אריאל, 180 (1994), עמ' 100-101.

הארכאולוגיה, תחום אקדמי תוסס ומשתנה תמיד, הגדירה את גבולותיה הגדרה חדשה יותר ותבעה אוטונומיה קפרנית מהפוליטיקה והלאומיות. בינתיים התברר כי ממצאיה מתנגשים, לעתים התנגשות חזיתית, עם הסיפור הציוני הלאומי, המבוסס בעיקרו על הסיפור המקראי בנוגע לראשית האומה וכיבוש הארץ. עוד בתקופת ידיו קמו חוקרים, שעסקו בביקורתיות בזיקה המיוחדת שבין ממצאי הארכאולוגיה ובין המפעל הציוני; עם השנים הלכו ביקורות אלו והתרכבו.

אפשר לראות באסופת מאמרים זו ביטוי לסיכומה של תקופה. היא עוסקת בעיקרה בעידן שהארכאולוגיה הילכה בו קסם על הציבור היהודי-ציוני בארץ, מתארת את תהליך השינוי שחל בתחום, ומציגה בעיות אחרות, ערכניות, שמעסיקות את הארכאולוגים בימינו בזיקתם אל המדינה והחברה שהם חיים ופועלים בה. בפרק מבוא זה ברצוני להבהיר את חשיבותה של הארכאולוגיה בתולדות הציונות ומדינת ישראל, ולהציע גורמים לשינוי במעמדה.

עכשוו עברנו: חשיבותה של הארכאולוגיה הלאומית

השימוש הלאומי בארכאולוגיה אינו המצאה ציונית: תנועות לאומיות רבות נעזרו בארכאולוגיה כדי להרגיש את היותן המשך לעבר מפואר, ודרך כך גם להפגין את הגניוס הלאומי, שלטענתן מאפיין אותן. אם ניקח לדוגמה את התנועות הלאומיות היווניות והאיטלקיות, הן הדגישו את העבר הקדום, שהרומנטיקנים האירופים החשיבו כערש תרבותם. פיתוח הארכאולוגיה אפשר לתנועות אלה לטעון לעמדת בכורה בשם אבותיהם הקדמונים.⁴ מדינות מחוץ לאירופה – במזרח התיכון, בדרום מזרח אסיה, מדינות אמריקה הלטינית ואפריקה השחורה – הדגישו עבר מפואר, והמציאו אותו אם לא היה קיים, כדי לטעון נגד העליונות של הקולוניאליזם.

זו מזו: תושבי היישוב הקדום שחייהם סבבו את בית הכנסת מכאן וחלוצים צעירים שנתקלו בטעות בתגלית הארכאולוגית בעת ניסיונם לעבר את הקרקע מכאן. אמנם הציונות הגדירה את עצמה בתור תנועת שיבה, אך היא לא ראתה בחברה היהודית של שלהי בית שני והשנים שלאחר החורבן את חברת המופת שראוי לשוב אליה. כאשר חרשו החלוצים רגבים הם האמינו שזיקתם לארץ נוצרת בעצם החרישה והיענותה של האדמה למאמציהם. סוקניק סבר כי האדמה טומנת להם סוג אחר של חיבור, שמציג את קהילתם כיורשת של קהילות קודמות.

יגאל ידין, בנו של סוקניק, הבין את משמעותה הלאומית של הארכאולוגיה יותר מאחרים, ותרם רבות לעשייתה לתחום פופולרי וסוחף עבור אלפים. בקטע הבא הוא מתאר את הדרך שהציג בה לראשונה את אחד מממצאיו המפורסמים ביותר, מכתבי בר כוכבא:

הנשיא בן צבי הזמין את המשלחת לתת דין וחשבון בצריף שלו. עלי להודות על האמת, שבמעמד נשיא המדינה רציתי להודיע על התגלית עם קצת דרמטיות, לכן תוכן המכתבים ושולחם לא סופר לאף אחד. הייתי אחרון המרצים. כשהגיע תורי, סיפרתי מה שסיפרתי על כלי הנחושת שמצאנו. הראתי אותם בשקופיות. כשהגעתי לנושא בר כוכבא פניתי לנשיא למרות שהיו שם בן-גוריון ואחרים ואמרתי: כבוד נשיא מדינת ישראל, יש לי עכשיו הכבוד להראות לכם מכתבים שנשלחו מהנשיא האחרון של מדינת ישראל מלפני 1,900 שנה, הרי הוא בר כוכבא. והראתי להם את השקופיות. קשה לתאר מה שקרה באולם באותו רגע. זה גם קיבל תהודה עצומה באותו ערב ברדיו ולמחרת בעיתונים בכותרות גדולות בעמודים הראשיים.⁵

בשנת 1961, אז התגלו הממצאים והוצגו בציבור, לא היה דבר תמוה בכך שמשלחת ארכאולוגית תציג את ממצאיה בפני נשיא המדינה (הנשיא יצחק בן-צבי היה מעין פטרונו של חקר ארץ ישראל) ושבהצגה יהיה נוכח גם ראש הממשלה דוד בן-גוריון, ולא היה דבר תמוה בכך שגם הנשיא וגם ראש הממשלה גרו בצריף. באותו רגע, נדיר למדי, שהציג ידין את ממצאיו, מילאה הארכאולוגיה את ייעודה הלאומי עד תומו: היא חיברה בין הנשיא הקדום לנשיא החדש, וכך כוננה את האחדות המיסטית של ההיסטוריה היהודית לדורותיה. יכולתו הווירטואוזית של ידין לייצר דרמה סביב הארכאולוגיה בולטת אף היא בסיפור זה.

מאז עברו שנים רבות, והארכאולוגיה איבדה הרבה ממעמדה בתור נכס לאומי. רגעי קסם מהסוג שיצר ידין היו מעטים אז, ולימים התמעטו עוד יותר.

4. על השימוש בארכאולוגיה במקרה היווני ראו: M. Herzfeld, *Our Once More: Folklore, Ideology and the Making of Modern Greece*, University of Texas Press, Austin 1982.

5. ראו לדוגמה: P. Kohl, 'Nationalism and Archaeology: On the Constructions of Nations and the Reconstructions of the Remote Past', *Annual Reviews of Anthropology*, 27 (1998), pp. 223-246; P. H. Kohl and C. Fawcett, *Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology*, Cambridge 1995; D. D. Fowler,

היהודית, שכל כיבושה מעכשוויים את עברנו וממשים את רציפותנו ההיסטורית בארץ.⁸ המשורר נתן אלתרמן כתב בהתרגשות על חפירות תל-קסילה שניהל בנימין מזור והיו הראשונות שנעשו ברישיון של מדינת ישראל:

חפירות [...] והחדר נחשף קרטי-קרטי/ מימי של שלמה [...] ושמשה של תש"ט/ מאירה בו פירים נכד [...] וצמרמרת/ בגבה, ידידי, מטפסת לאט.⁹

הארכאולוגיה, מבחינתו של אלתרמן, חיברה בין המלך המקראי ובין תש"ט, אך מלבד ההשלמה לסיפור התנ"כי, ענתה הארכאולוגיה גם לתביעות החילון של הציונות. באותה עת נרמה היה שהארכאולוגיה מסוגלת לספק הוכחות מדעיות רציונליות שאספו אנשי מדע חילונים, לצדקת סיפור ראשיתו של העם.

כמו התפקיד הלאומי שמילא התנ"ך, גם לארכאולוגיה המקראית נועד תפקיד באינטגרציה החברתית של החברה הישראלית החדשה, בהמחשה של קיום היסטוריה קדומה משותפת לכל פזורות היהודים בארץ ישראל. העבר הקדום שהעלתה הארכאולוגיה, עבר שלכאורה היה משותף לכל פזורות ישראל, היה מיועד להחליף את העבר המפצל של קהילות ישראל השונות בגולה. ואכן, היו ניסיונות להביא עולים חדשים לאתרים ארכאולוגיים עם הגיעם לארץ. את הציפייה שהמפגש עם התל הארכאולוגי ירגש את העולים החדשים ביטאו ארכאולוגים בשנות החמישים, אז היו עולים אלו כוח העבודה העיקרי בחפירות.

חשיבותה של הארכאולוגיה הועצמה אף יותר בשל המאבק הלאומי, שבחלקו נסב על השאלה מי, היהודים או הערבים, הם המקומיים 'האוטנטיים' של הארץ. הארכאולוגיה השתלבה בטיעון הציוני, שזכות היהודים על הארץ קשורה בין היתר בעברם המפואר בה, הקודם לעבר הערבי. כאשר נאבקה הציונות על זכות העלייה החופשית, שימשה הארכאולוגיה סימוכין ליכולת הקליטה של הארץ.¹⁰ כאשר טענו המנהיגים הציונים כי הארץ הייתה בעבר פורחת ומשגשגת וכי הערבים דווקא הם שרוששו אותה הם הסתמכו על המחקר הארכאולוגי. הפובליציסט שמואל שניצר טען: [...] אין לציונות מכשיר תעמולה יעיל יותר ממעדרו של הארכיאולוג. במקום שם הוא נועץ את אתו, נעשה הקשר ההיסטורי בין עם ישראל לארצו מוכח וממשי.¹¹ שירו של אלתרמן 'העיר החדשה' מזכיר את תפקידה של הארכאולוגיה במאבק הלאומי:

האירופים.⁵ למעשה, חלק נכבד מהארכאולוגיה של אותם אזורים מחוץ לאירופה טופח דווקא על ידי האירופים, בין היתר כדי להמחיש את הצורך בהמשך נוכחותו של האדם הלבן להגנה על נכסי התרבות העולמיים. בשלב מאוחר יותר שימשו אותם אתרים ארכאולוגיים הוכחה ניצחת ליכולת המקומיים לפתח תרבות מפוארת משל עצמם.⁶

גם הציונות אימצה את הארכאולוגיה והשתמשה בה לאישוש טענותיה, אולי יותר מאשר תנועות לאומיות אחרות.⁷ ודאי שקשה למצוא בחברות אחרות חיבה עממית כה נרחבת כלפי הארכאולוגיה. החיבור לעבר היסטורי ומיתי מפואר משותף לציונות ולתנועות לאומיות אחרות; הברל עקרוני הוא משמעותה של השיבה מגלות, וזו העניקה לארכאולוגיה מעמד מיוחד בחיבור העם היהודי אל הארץ. מבחינה מסוימת השלימה הארכאולוגיה את התנ"ך, שכן היא העניקה צורה ותוכן לעולם המקראי שאליו שאפה הציונות לשוב. ראש הממשלה דוד בן-גוריון אמר בשנת 1950: 'בחכמת ישראל הכוללת תתפוס את מקומה הראוי הארכאולוגיה

1989; L. Meskell (ed.), *Archaeology under Fire – Nationalism, Politics and Heritage in the Eastern Mediterranean and the Middle East*, New York 1998

6. טענה זו הוצגה בין היתר בספרו הידוע של בנדיקט אנדרסון, קהילות מדומיינות, האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב 1999.

7. על מעמדה של הארכאולוגיה בציונות ובמדינת ישראל נכתבו מאמרים רבים ומספר ספרים, והנה כמה מהם: ש' גבע, 'הארכיאולוגיה המקראית הישראלית בראשית דרכה'. זמנים, 42 (1992), עמ' 92-102; א' קמפינסקי, 'השפעת הארכיאולוגיה על החברה והתרבות הישראלית', אריאל, 101-100 (1994), עמ' 179-190; י' שביט, "אמת מארץ תצמח": קווים להתפתחות העניין הציבורי היהודי בארכיאולוגיה (עד שנות השלושים)', קתדרה, 44 (תשמ"ז), עמ' 27-54. N. Abu el-Haj, *Facts on the Ground*, 1997, pp. 48-61; Y. Zerubavel, *Recovered Roots – Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, Chicago 1995; R. S. Halotte and A. H. Joffe, 'The Politics of Israeli Archaeology: Between "Nationalism" and "Science" in the Age of the Second Republic', *Israel Studies*, vol. 7 (3); M. Broshi, 'Archaeological Museums in Israel: Reflections on Problems of National Identity', in: Flora E. S. Kaplan, *Museums and the Making of 'Ourselves': The Role of Objects in National Identity*, London 1994, pp. 314-329; R. Kletter, *Just Past? The Making of Israeli Archaeology*, Equinox, London 2006

8. ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, טו (1950), עמ' 125.

9. דבר, 24 בדצמבר 1948.

10. לדיון בטענה זו ראו: א' טרואן, 'יצירת מדעי חברה ציוניים: חישוב, כושר הקליטה הכלכלי של הארץ'. עיונים בתקומת ישראל, 1 (1991), עמ' 481-495.

11. ש' שניצר, 'עם האגודה נגד הציונות', מעריב, 29 ביולי 1983.

מעמדה המיוחד של הארכאולוגיה נקשר הדקות לשמם של שניים מהרמטכ"לים המהוללים ביותר של צה"ל – יגאל ידין ומשה דיין; יגאל ידין מהאוניברסיטה העברית בירושלים היה קשור לרבות מהחפירות החשובות של שנות החמישים והשישים, ובהן בחצור, במערות מדבר יהודה ובמצדה, וכמה מהממצאים הדרמטיים של חפירות אלו זכו להבלטה יתרה והסעירו את הדמיון.¹⁵ משה דיין היה חובב עתיקות ואסף בדרכים שונות ומשונות, בכמה חפירות לא חוקיות, אוסף עשיר, והדבר העלה תמיהות ותלונות. עצם הדבר ששני מפקדי צבא מהוללים עסקו בדרכים שונות בארכאולוגיה סייע לקשור את התחום למסורת החשובים של המדינה הצעירה.

ערעורים על מעמדה של הארכאולוגיה

בתחילת שנות השמונים היה יגאל ידין סגן ראש הממשלה, ומשה דיין היה שר החוץ. שניהם היו לקראת סיום הקריירות הציבוריות שלהם, אך מכיוון ששניהם היו בעמדות ממשלתיות רבות השפעה ומבכירי סגוריה, הם ביטאו את מעמדה האיתן כביכול של הארכאולוגיה הישראלית, כל זה לא עזר לארכאולוגים למול מחאות החרדים ולחצם הפוליטי. המאבק בחרדים תרם רבות לירידה במעמד הארכאולוגיה באתוס הלאומי, אך גם היה סימפטום לירידה שהחלה עוד קודם לכן.¹⁶ בשנים הראשונות למדינה התפתחה הארכאולוגיה בזכות מעמדה המיוחד ובשל מעמדם השולי של החרדים, ללא הפרעה רבה מצדם. עם זאת, החרדים הביעו מחאה על מה שהם הגדירו חילול קברים ובתי קברות, ועשו זאת בעקביות למעשה עוד מראשית המאה העשרים. חבר הכנסת יצחק מאיר לוין מאגודת ישראל ביטא את עמדת החרדים:

את הקרב היהודי, שנשטש לא להכל, אבא אבן מסביר לאמות במסבן. אבל טוב שמעמקימים אבא-אבן/ מדברת גם היא באותו הענין.¹²

כאשר עוסקים במעמדה המיוחד של הארכאולוגיה – בייחוד המקראית – עבוד הציונות והחברה הישראלית, יש לזכור את הרקע להתפתחות התחום. עוד לפני הציונות, במאה התשע עשרה, שלהבה הארכאולוגיה המקראית את דמיונם של טיילים וחופרים נוצרים פרוטסטנטים, והעניין שלהם בחפירת הארץ נמשך אל תוך תקופת המדינה ועד ימינו. ההקשר הנוצרי של ארץ הקודש הביא למשלחות בריטיות, אמריקניות וצרפתיות, ששילבו בין אינטרס מדעי ובין חיפוש אתרים מקראיים לצורכי זהות דתית.¹³ ראשוני הארכאולוגים היהודים ניסו לעצב 'ארכאולוגיה יהודית', שתבחן את אותם אתרים שהיה בהם עניין מיוחד לחוקרים יהודים, כגון בתי כנסת. כאשר קמה החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, אחת ממטרותיה המוצהרות הייתה לאמץ את התחום מידי זרים, בטענה כי היהודים יכולים לחקור את ארצם טוב מאחרים, ולהחליף את המשלחות הזרות, החוקרים הפרוטסטנטים ומכוני המחקר הזרים שישבו בירושלים.

מעמדה המיוחד של הארכאולוגיה באתוס הציוני וברדת האזרחית הישראלית בא לידי ביטוי בתחומים שונים, בייחוד בתחום הסמלי.¹⁴ מוטיבים הלכותיים מחפירות פורסמו בבולי ישראל, במטבעותיה ובסמלי עריה. הארכאולוגיה השתלבה כגוף הידע המתפתח של ידיעת הארץ, והייתה מוקד לטיולים ולמסעות. במקומות שונים ברחבי הארץ הוקמו מוזאונים ארכאולוגיים, מטופחים על ידי חובבים אוטודיקטיים, שלא לפי ההנחיות ולמול מחאות של רשות העתיקות. אולי הדוגמה הבולטת ביותר למעמדה המיוחד של הארכאולוגיה הייתה הצלחתם של הכנסים של 'החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה' בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים. אלפים מתושבי הארץ הגיעו לכנסים אלו, שנערכו פעם בשנה – בחג סוכות, לרוב ביישובי פריפריה. עם המברכים והמרצים נמנו לעתים קרובות נשיא המדינה, ראש הממשלה, שרים והרמטכ"ל.

15. על ידין ראו: N. A. Silberman, *A Prophet from Amongst You: The Life of Yigael Yadin: Soldier, Scholar, and Mythmaker of Modern Israel*, Addison Wesley, New York 1994

16. על המאבק בין החרדים לארכאולוגים ראו: מ' פייגה, 'חזון העצמות השבורות: חרדים מול ארכאולוגים בעיר דוד', בתוך: ע' סיון וק' קפלן (עורכים), *חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה*, הקיבוץ המאוחד ומכון ון-ליר, ירושלים 2003, עמ' 56-81; A. Weingrod, 'Dry Bones: Nationalism and Symbolism in Contemporary Israel', *Anthropology Today*, 11 (1995), pp. 7-12

12. דבר, 24 בדצמבר 1948.

13. על הזיקה הנוצרית לארץ הקודש והעניין שעוררה ראו: N. E. Silberman, *Digging for God and Country*, Knopf, New York 1982

14. על המונח 'דת אזרחית' ועל מקומה של הארכאולוגיה בתוכו ראו: C. S. Liebman and E. Don-Yehiya, *Civil Religion in Israel*, University of California Press, Berkeley 1983

מאוחדת בתמיכתה בארכאולוגים. אחת הסיבות לאינטנסיביות של המאבק היא שארכאולוגים במקומות אחרים חקרו שורשים של 'אחרים', והיה באפשרותם לסגת כאשר התקוממו על כך האחרים הללו, ואילו הארכאולוגים הישראלים הרגישו כי הם חוקרים את השורשים הלאומיים שלהם עצמם, ועל כן הם לא הסכימו לחלוק עם החרדים את השליטה על העבר של הארץ, ובמשתמע – את השליטה על עיצוב הזהות המקומית.

כך בכך עם התפתחות המאבק העלו חברי הכנסת החרדים חוקים שונים שנועדו להגביל את חופש החפירה הארכאולוגית באתרי קבורה. כוחם הפוליטי של החרדים הביא להגבלות חמורות על יכולת החפירה ולאיסור מוחלט על מחקר בעצמות אדם. האוטונומיה של הארכאולוגים הצטמצמה בהדרגה, והתברר להם כי המנהיגות הלאומית אינה תומכת בהם כמו שתמכה בעבר.

המאבק עם החרדים מסמל את שקרה לארכאולוגיה הישראלית; החרדים לא היו היחידים בחברה שחיפשו את זהותם במסגרת אידאולוגית חלופית, אשר מצויה בעמדה ביקורתית כלפי התפיסה הציונית ההגמונית, שהעניקה לארכאולוגיה את מעמדה החשוב. קבוצות אחרות הגדירו את זהותן מתוך התייחסות לעברן לפני העלייה לארץ, ולא לעבר הקדום שיכלה הארכאולוגיה להציע. ישראלים רבים – בחיפושם אחר זהות ובניסיונותיהם להתחבר אל אותנטיות – פנו לכיוונים אחרים, בעיקר רוחניים יותר של זרמי דת ואמונה.¹⁹ עם עליית שיעורם של הישראלים שנולדו וגדלו בארץ, הלך ופחת הצורך בעיצוב שורשים, והארכאולוגיה הישראלית הלכה והתרחקה מעיסוק בשאלות לאומיות והתמקדה בהתפתחותה המקצועית בתוך האקדמיה ובמסגרת רשות העתיקות.

אחד הגורמים לכך היה אופי הממצאים שהתגלו בחפירות. כמה מסיפורי התנ"ך, המצויים במוקד האתוס היהודי, הועמדו במוקדה של ביקורת מדעית קפדנית שמקורה בגילויים ארכאולוגיים. תאוריות חלופיות וממצאים חתרניים נמצאו עוד קודם לכן, עוד מסוף המאה התשע עשרה, אך עם השנים זכו לכולטות הולכת וגוברת בחברה הישראלית. כך למשל העלו הארכאולוגים ספקות כבדים בנוגע לסיפור יציאת מצרים, כיבוש הארץ על ידי יהושע, עצם קיומה של הממלכה המאוחדת, והעלו שאלות בנוגע למקורה של הדת היהודית ולשורשיה של עם ישראל. גילויים אלו מעוררים מדי פעם פולמוס ציבורי, כמו שקרה לאחר פרסום מאמרו של זאב הרצוג מאוניברסיטת תל אביב בעיתון הארץ: 'התנ"ך אין

אני מבין שיש במדע מקצוע ששמו ארכאולוגיה, אבל אין לחטט בקברי קדושים [...] אין צורך להראות לתיירים קברים ומוזיאונים בלבד, יותר נאה אם נראה להם בני-אדם חיים, החיים את חייהם למופת ולדוגמא לפי הצדק והיושר המתגלמים בדברי הנביאים.¹⁷

עם השנים גברו העימותים, ולשיאם הגיעו במאבק סביב החפירות בעיר דוד, ירושלים, שנערכו בראשית שנות השמונים בניהול יגאל שילה מהאוניברסיטה העברית. חפירות אלו נתפסו כבעלות משמעות לאומית, שכן הן נערכו באתר שקשור לראשית מלכות ישראל, ובמרחב שהיה נתון לתביעות בין-לאומיות. לטענת החרדים, היה במקום בית קברות יהודי עתיק, והארכאולוגים הסתירו עצמות אדם שמצאו, והטיפול שטיפלו בהם אינו מתיישב עם כללי ההלכה ועם כבוד המת. הארכאולוגים טענו מולם שלא קיים במקום בית קברות מוכרז, ויתר על כן, בסמכותם של חוקרי העבר מהאקדמיה לקבוע אם היה במקום בית קברות או לא. הם הוסיפו כי גם אם מתגלים קברים באתר, אפשר – בהתאם להלכה היהודית – להעביר עצמות ממקום למקום. השאלות העמוקות בכסיס טיעוני החרדים היו מי נושא באחריות לעבר היהודי ומי זכאי לפרשו ולפענחו.

פרשת המאבק בין הארכאולוגים לחרדים מזכירה בנקודות רבות את המאבקים המתרחשים במקומות רבים בעולם בין עמים מקומיים (native people) ובין הארכאולוגים החוקרים את שורשיהם.¹⁸ המאבק הישראלי היה חריף ואלים מזה שהתרחש בארצות הברית עם האינדיאנים או באוסטרליה עם האבוריגינים. העולם האקדמי בארצות אלו התפצל בין תמיכתו בארכאולוגים ובין הסכמתו עם הטענות המוסריות של העמים המקומיים, ואילו האקדמיה הישראלית הייתה

17. דברי הכנסת 21 בפברואר 1956.

18. לכמה מחקרים בתחום ראו: J. C. Rose, T. J. Green and V. D. Green, 'NAGPRA is Forever: Osteology and the Repatriation of Skeletons', *Annual Review of Anthropology*, 25 (1996), pp. 81-103; T. J. Ferguson, 'Native Americans and the Practice of Archeology', *Annual Review of Anthropology*, 25 (1996), pp. 70-71; D. H. Thomas, *Skull Wars*, New York 2000; D. A. Mihesuah (ed.), *Repatriation Reader: Who Owns American Indians Remains*, University of Nebraska Press, Lincoln 2000; T. J. Ferguson, 'Native Americans and the Practice of archaeology', *Annual Review of Anthropology*, 25 (1996), pp. 63-79; T. L. Bray and T. W. Killion (eds.), *Reckoning with the Dead: The Larson Bay Repatriation and the Smithsonian Institution*, Smithsonian Institution Press, Washington 1994.

19. ראו לדוגמה: י' שלג, הדתיים החרשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל, כתר, ירושלים 2000.

החילונית עשרות שנים לפני כן.²⁴ המתנחלים רואים במפעל ההתיישבות שלהם שיבה לארץ קדומה ולערים עתיקות, והם ציפו כי הארכאולוגיה תשוב למלא את תפקידה הקודם בניכוס הארץ, בהוכחת הקדימות היהודית. אכזבתם הייתה רבה: רוב הארכאולוגים הישראלים לא קיבלו עליהם את המשימה, וגם כאשר חפרו ביהודה ושומרון, עשו זאת בהתאם לסדר היום המדעי שלהם. מקרה מעניין בהקשר זה היה המתחם בהר עיבל, תגליתו של אדם זרטל מאוניברסיטת חיפה. הוא טען כי גילה מזבח מימי יהושע בן-נון, אך רוב הארכאולוגים פסלו את פרשנותו.²⁵ המתנחלים, למותר לציין, אימצו בחום את פרשנותו של זרטל, הביאו את המקרה בתור דוגמה לארכאולוגיה לאומית ראויה, את מתנגדיו האשימו בסירוב לראות נכוחה את המציאות ובאי-הכנת התנ"ך, ואילו לממצאים המערערים שזרטל דיווח עליהם (למשל מציאת חיות לא כשרות באתר) נתנו פירוש חלופי. זרטל נהיה גיבורם, מעין מקבילה של דיין. כך מתוארים ממצאיו בספר הדרכה לאזור שכס:

ב-13 באוקטובר 1983 הוסרו רוב הספקות מליבו השקול של הארכאולוג אדם זרטל [...] לא לגמרי ברור מה היה במתחם הגמלוני כדי להצית את דמיונו [...] אך עינו המנוסה הצליחה כנראה לקלוט את אותה נימה דקה ועקבית היוצרת את כל ההבדל [...] זרטל: אני זוכר את הדבר כאילו קרה רק היום [...] אז פתאום הפציע האור [...] קפצתי מיד אל ספר ויקרא המביא את תאור המזבח [...].²⁶

המחבר אינו מסתיר את אכזבתו מהתגובה המלגלגת של הממסד הארכאולוגי ומהאדישות של הציבור הישראלי: 'מזבח שמתכוננו תואמת במדויק את הייחודים והספציפיקציות שבתיאור המקראי! דומה הדבר למעין גילוי אמריקה שנשתכח מלב, לצעד הראשון של האדם על הירח'.

המתנחלים איחרו בארבעים שנה: רוב הארכאולוגים הישראלים סירבו לתמוך במפעלם ובמאבקם, גם מסיבות אידאולוגיות, גם מכיוון שהחיבור לתנועה דתית-משיחית איים על גבולות הדיסציפלינה שלהם, ובעיקר מכיוון שהארכאולוגיה

ממצאים בשטח²⁰ או עם צאת ספרם של ישראל פינקלשטיין וניל אשר סילברמן ראשית ישראל: ארכאולוגיה, מקרא וזיכרון היסטורי.²¹ נדב נאמן הציג טענה זו נחרצות: 'התיאור המקראי הוא ההפך המוחלט מתיאור תולדות ישראל המקובל כיום על החוקרים'.²² ואם תרצו אמירה רדיקלית וקנטרנית יותר, שולמית גבע, תלמידתו של דיין, הצהירה: 'קבוצת ארכאולוגים הדנה בשחזור סדר האירועים הנכון בשירת דבורה, לעומת גרסת ספר יהושע, אינה שונה מהתייעצות רופאים על טיב המחלה של סבתא של כיפה אדומה'.²³ גם אם היו שהתקוממו נגד אמירות אלו (בעיקר מחוץ לממסד הארכאולוגי), הממצאים והפרסומים הגבילו את היכולת להשתמש בארכאולוגיה הישראלית למטרות לאומיות.

ארכאולוגיה ישראלית לאן?

הארכאולוגיה הישראלית השתנתה בדרכים רבות במשך השנים. בשנות החמישים היו ארכאולוגים מעטים, התחום נלמד במכון אחד באוניברסיטה העברית, מספר הסטודנטים היה מצומצם, ומקבלי התארים הגבוהים היו מועטים ביותר. התבצעו מעט חפירות, והשתתפו בהן רוב הארכאולוגים ותלמידיהם. עם זאת, מעמדה הציבורי של הארכאולוגיה, כסמל לאומי מרכזי, היה איתן. כיום המצב אחר. האוניברסיטאות בארץ, שלכולן מסלולי לימוד בארכאולוגיה, מכשירות עשרות בעלי מקצוע בשנה, ומתנהלות חפירות רבות בו בזמן, מקצתן ממטרות אקדמיות ורובן כחפירות הצלה המחויבות ממפעלי הפיתוח בארץ. עם זאת, מעמדה של הארכאולוגיה כיום שונה לחלוטין. היא נסוגה מיומרתה הלאומית, והשיח הלאומי נסוג ממנה.

המחשה מעניינת לכך עלתה כאשר ניסתה קבוצה חדשה לנכס את הארכאולוגיה הלאומית לצרכיה. המתנחלים ביהודה ושומרון גילו עניין רב בממצאים הארכאולוגיים של אזורי מגוריהם, מסיבות דומות למדי לאלו של אנשי הציונות

24. ראו: מ' פייגה, שתי מפות לגדה: גוש אמונים, שלום עכשיו ועיצוב המרחב בישראל, מאגנס, ירושלים 2002, פרק רביעי.

25. על הוויכוח על הר עיבל ראו: א' זרטל, עם נולד: מזבח הר עיבל וראשית ישראל, הוצאת ידיעות אחרונות, תל אביב 2000. A. Kempinski, 'Joshua's altar-an Iron Age I Watchtower,' *Biblical Archaeological Review*, 12, 1 (1986), pp. 42, 44-49; A. Zertal, 'How Can Kempinski be so Wrong?', *Biblical Archaeological Review*, 12, 1 (1986), pp. 43, 49-53.

26. מ' מודלינגר, ארץ שכס: מדריך למטייל, מדרשת שומרון, אלון מורה 1987.

20. הארץ, 29 באוקטובר 1999. לתגובות ראו: י"ל לזין וע' מזר, הפולמוס על האמת ההיסטורית במקרא, יד יצחק בן צבי, ירושלים 2001.

21. י' פינקלשטיין ונ"א סילברמן, ראשית ישראל: ארכאולוגיה, מקרא וזיכרון היסטורי, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2001.

22. נ' נאמן, 'היסטוריוגרפיה, עיצוב הזיכרון הקיבוצי ויצירת תודעה היסטורית בעם ישראל בסוף ימי הבית הראשון', ציון, ס (1995), עמ' 450.

23. ש' גבע, 'הארכאולוגיה המקראית', הארץ, 11 בנובמבר 1994.

הקרקע, והם מממנים בכספם את חפירות ההצלה; מחקר קפדני וממצה ופרסומים אקדמיים או פופולריים אינם יוצאים משיתוף פעולה זה, ושטחים שנדרש בהם מחקר ארכאולוגי ממצה אינם זוכים לו. כמו בתחומים אחרים בחברה הישראלית בימינו, השינוי במבנה ההון בישראל מעצב גם את מערכת היחסים שהארכאולוגיה פועלת בתוכה.

מחקר זה, כמחקרים נוספים באסופה הזאת, מעלה את הצורך בחשיבה מחודשת על תקופת הארכאולוגיה הלאומית. אפשר להעלות את השאלה מתי הייתה הארכאולוגיה אוטונומית יותר ואיזו תקופה, אם בכלל, אפשר להגדיר כ'תור הזהב' של הארכאולוגיה הישראלית. החברה בכללה הולכת ומאבדת את העניין שהיה לה בחשיפת העבר הלאומי, ואילו הארכאולוגיה נהיית תחום אקדמי מתמחה, אחד מתוך רבים, שמשמעותו החברתית העיקרית אינה בתכנים ובממצאים שהוא מציג לחברה, אלא בצומת המיוחד שהוא מצוי בו מבחינת שימושי הקרקע בישראל. הקבוצות החברתיות שיש להן עניין עמוק בעבר הן החרדים והציונות הדתית המתנחלת, ועם שתי אלה יש לארכאולוגים שיח מתוח, התפרצויות עוינות ולעתים שיתופי פעולה מפתיעים. עיקר הציבור היהודי-חילוני-ציוני, שנהג להתעניין באדיקות בתחום אינו בא עוד לשאוב את זהותו מהעבר הלאומי כמו שעשה בשנים קודמות. העבר של הארץ השתנה מתחביב לאומי ומקור לזהות קולקטיבית לתחום התמחות מצומצם.

הארכאולוגיה היא מטפורה לחפירה ולעומק; חפירה כזו נדרשת כאשר העומק שומר עבר מפואר, ואילו פני השטח עוינים ומסוכנים, כמו שקרה ליישוב היהודי בארץ ישראל לקראת הקמת המדינה ולמתנחלי יהודה ושומרון בימינו. חברית שהעולה והמתנחל יוצר היא עם אבות אבותיו שגרו בארץ לפני אלפי שנים, והארכאולוג זוכה לכבוד בתור מי שמחלץ אותם מהעבר ומציב אותם בהווה. אולי הסיבה 'העמוקה' לירידת מעמדה של הארכאולוגיה בקרב הישראלים היא שבהתכוננות בטוח הזמן שעבר מאז ימי ידין דיין נהיו פני השטח נוחים יותר, והקדמונים שחיו בארץ נהיו רחוקים, זרים ומוזרים יותר. כאשר קדמונים אלה מתגלים בחפירות, הם מגלים לנו פנים חדשים ומפתיעים, ואלה לא תמיד תואמים את המיתוסים שגדלנו עליהם. למרבה הפלא, הארכאולוגיה המקראית, שהשתמשו בה כדי לחזק את הנרטיב הלאומי, מוצאת את עצמה תחום חתרני, שמציג חלופות לפרשנות העבר, ומשום כך גם חלופות לפרשנות ההווה.

הישראלית, הגאה במעמד האקדמי שלה, נמנעת מלרתום את עצמה למטרות לאומיות, לצד זה או אחר. הארכאולוגים נוטים לדחות טענות המושמעות כלפיהם חדשים לבקרים על שהמחויבות הלאומית הביאה בעבר להטיות בוטות במחקר.²⁷ הם משתדלים להקפיד שטענות מעין אלה לא יוטחו בפניהם גם כיום. הארכאולוגיה הישראלית הלכה לדרכה שלה, וממעטת לתרום לעיצובה של הזהות הישראלית.

אמנם השתחררה הארכאולוגיה מההגמוניה של האתוס הציוני, אך יש לזכור כי הכפיפות לאינטרסים של הלאום, במידה שבה היא התקיימה, נשאה יתרונות לא מבוטלים. ההתחברות אל סיפורי הגבורה של העבר הקדום הקלה על הארכאולוגים לגייס כספים ותמיכה פוליטית. החיבור לאתוס הלאומי הגן על הארכאולוגים מפני יריביהם. כאמור, בשנות החמישים לא יכלו החרדים לאיים על התחום בשל מעמדו האיתן ומעמדם השולי. בתקופה שהיו כביכול בחסותה ההדוקה של האידאולוגיה ההגמונית, נהנו הארכאולוגים, למרבה האירוניה, מחופש אקדמי נרחב.

בהזמנה לארכאולוגיה, ספר מבוא לתחום, הארכאולוג רוני רייך מציג את הבעיות העיקריות של הארכאולוגיה הישראלית.²⁸ הזיקה לפרוגרמה לאומית תופסת מקום משני, הן כייעוד ראוי לתחום והן כאיום על האתיקה המדעית בימינו. הבעיות שרייך מתריע עליהן, ויסקימו עמו רוב הארכאולוגים הישראלים, הן פרוזאיות: ארכאולוגים אינם משלימים את עבודתם ואינם מסיימים את דוח החפירה שלהם, יש בעיית גנבה וסחר בעתיקות, והצורך להגן על אתרים חשובים מפני שחיקת הטבע והמבקרים.

בקובץ המאמרים שלפניכם יובל יקותיאל מציג איום חמור אף יותר, שנוגע בשורשי הקשר שבין הארכאולוגיה לחברה, לכלכלה ולפוליטיקה שהיא מתפקדת בתוכן. מהפכת הפרטה וכניסת ההון הגדול, בתמיכת המדיניות הנאו-ליברלית של ממשלות ישראל מאז שנות השמונים, שינו את הזירה שהארכאולוגיה הישראלית מתפקדת בה. התנועה הלאומית מצאה עניין באוצרות החבויים מתחת לפני השטח, ואילו אנשי הנדל"ן מעוניינים בפני השטח עצמם לצורך פיתוח ובנייה עתידיים, והעבר הטמון בה אינו מעניינם. הם זקוקים לארכאולוגים לצורך שחרור

27. דוגמה לטענות כאלו ראו: K. W. Whitlam, *The Invention of Ancient Israel*, Routledge, London 1996
N. Ben-Yehuda, *Sacrificing*: לטענות של חוקר ישראלי: Truth: Archaeology and the Myth of Masada, Humanity Books, New York 2002

28. ר' רייך, הזמנה לארכאולוגיה, הוצאת דביר, תל אביב 1995.